

ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ
ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԿԵՆՑԱՂԱՎԱՐՈՒՄԸ
ԱՐԱՐԱՏԻ ՄԱՐԶԻ ՎԵԴՈՒ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան*

Հոգվածը նվիրված է Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում կատարված գործուղումների արդյունքների վերհանմանը: Մեր նպատակներից առաջնայինը տեղավայրի էթնիկ կազմի, հոգևոր մշակությամբ արժեքների վերաբերյալ աղբյուրագիտական կարևորություն ներկայացնող նյութերի ձեռքբերումն ու բացահայտումն էր: Մինչ նյութերի գրառումներին անդրադառնալը, կարևորել ենք ներկայացնել պատմական վայրիվերումներով հայտնի հիշյալ տարածաշրջանի անցած պատմական ուղին: Անդրադարձել ենք նաև տեղավայրի անվանաձևերի վկայակոչումներին (Վեդի, Վիդի, Վիթի, Վայդի, Էդիա): Տարածաշրջանն աչքի է ընկնում բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարմամբ, քանի որ բանասացները դեռևս պահպանում են դարերի խորքից իրենց փոխանցված ժողովրդական խոսք ու գրույցի, բառ ու բանի, կենցաղային սովորությունների ու բարքերի տարաբնույթ դրսևորումները:

Բանալի բառեր. Էթնիկ կազմ, մշակույթ, Արարատի մարզ, Վեդու տարածաշրջան, բառուբան, սովորություններ, բարքեր:

2013թ. հունիս–հուլիսին բանահյուսական և ազգագրական նյութեր գրառելու նպատակով աշխատել ենք Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում: Մեր հիմնական նպատակներից առաջնայինը տեղավայրի էթնիկ կազմի, հոգևոր մշակությամբ արժեքների վերաբերյալ աղբյուրագիտական կարևորություն ներկայացնող տվյալների ձեռքբերումն ու բացահայտումն էր: Առաջին իսկ գրառումները իրականացրել ենք Վեդի քաղաքում, ծանոթացել նրա անցած պատմական ուղուն: Վեդին՝ Վադե արաբական անվանաձևով է գործածվել անցյալում: Ժողովրդական ստուգաբանությամբ «Վադե նշանակում» է չոր, ցամաք. ամռանը գետը չորանալու պատճառով է ստացել հիշյալ անվանումը: Արաբական, պարսկական արշավանքների ժամանակ եկվորների կողմից գործածվել են՝ Վե-

* Սվետլանա Վարդանյանը ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության տեսության և պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող է, բանասիրական գիտությունների թեկնածու: Հասմիկ Մարգարյանը նույն ինստիտուտի հայ ազգագրության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող է:

դի, Վիդի, Վիթի, Վայդի, Էդիա անվանաձևերը: Մինչև 17-րդ դարի սկիզբը Վեդին հայաբնակ է եղել, այնուհետև Շահ Աբասի կողմից հայաթափվել է, որի հետևանքով էլ մեծացել է թուրքալեզու բնակչության թվաքանակը: 17-րդ դարից մինչև 19-րդ դարի սկիզբը, թուրքական և պարսկական տիրապետության շրջանում, Վեդին մաս էր կազմել Երևանի խանության: 1639 թ. Երևանի խանության տարածքն անցնում է Իրանին, որի արդյունքում էլ Երևանի խանությունը բաժանվում է 15 գավառների (մահալների), որոնց թվում նաև Վեդու մահալը՝ Վեդի կենտրոնով: Մինչ այդ Վեդին թուրքահայ բնակավայր էր:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության հաստատումով Վեդիում բնակվել են Մեծ եղեռնից փրկվածների բեկորներ, որոնք էլ սկիզբ դրեցին Վեդու վերահայացմանը: 1929 թ. այն վերանվանվեց Բեյուք (Մեծ Վեդի), 1946 թ. Բեյուքը վերացվեց և վերանվանվեց Վեդի: 2013 թ. մեր գործուղման ընթացքում պարզվեց, որ Վեդու տարածաշրջանն ունի 33–34 գյուղ, 2.828 տնտեսություն, բնակչության թիվը՝ 17.800, որից 13.848-ը հայեր էին, 13-ը՝ ռուս, 21-ը եզդի, 38-ը ասորի: 1988–1989 թթ. Բաքվից և այլ տարածքներից 40 ընտանիք վերաբնակվել է Վեդիում, ներկայում մնացել են ընդամենը 14–15 ընտանիք¹: Վեդի քաղաքում գործում են երեք դպրոց, ուսումնարաններ, քոլեջ և գեղարվեստի դպրոց. տնօրենը ծագումով վանեցի Ծովինար Գևորգյանն է: Հիշյալ դպրոցում գործող բաժիններն են՝ գեղանկարչություն, քանդակագործություն, փայտափորագրություն, գորելեն, ասեղնագործություն, ժանյակագործություն, ժողովրդական պարերի ու երգերի խմբակ, դիզայն, վարսավիրների մասնագիտացում, սեղանի ձևավորման բաժիններ: Երեխաները մասնակցում են երգ ու պարի փառատոնի մրցումներին: Որոշ տոներ, օրինակ գատկականը, նշում են եկեղեցում: Հիշյալ դպրոցի սաները, ազգային տարազներով, հոգևոր երգերի կատարմամբ, մասնակցում են եկեղեցական արարողություններին: Տոնի խորհուրդը ամրագրված է ազգաբնակչության տարբեր խավերի կենցաղում: Նոր սերնդին՝ իր նախնիների տնտեսական կացութաձևին հաղորդակից դարձնելու նպատակով դպրոցի ղեկավարությունը ձեռք է բերել տնայնագործական արհեստների տարբեր ճյուղերին վերաբերող իրեր, առարկաներ (խնոցու տարատեսակներ, ճախարակ, սանդեղք և այլ իրեր): Ժողովրդի կենցաղում առկա բանահյուսական, ազգագրական նյութերի կենցաղավարման իրական պատկերը բացահայտելու նպատակով մենք մեկնել ենք Ուրցաձոր, Սիսավան, Արալեզ գյուղերը: Մեզ հա-

1 Տվյալները մեզ հաղորդել են Վեդու քաղաքապետի տեղակալն ու քաղաքապետարանի աշխատակից, քրդախոս սիրիահայ պրն. Մինասյանը:

ջողվեց պարզել, որ Ուրցաձոր գյուղի բնակչության կազմավորումը պայմանավորված է 1921 թ. Վանից, Կարսից, Մուշից, Ղարաբաղյան շարժման տարիներին՝ Նախիջևանից և այլ վայրերից տարագրված հայերի վերաբնակեցմամբ: 1930 թ. Ուրցաձորը կոչվել է Չիման (Չիմանքենդի կրճատ ձևն է): Չիմանքենդ նշանակում է «Կանաչ գյուղ»: Օտարահունչ Չիմանը ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի որոշմամբ կոչվել է Ուրցաձոր: Գյուղի հիշյալ անվանումը պայմանավորում են նաև երբեմնի պատմական հայոց Ուրց գավառի տեղանվամբ: Սակայն բանավոր վկայություններում այն պայմանավորում են առավելապես գյուղի լանջերում, ձորերում՝ ուրցի առատությամբ: Այստեղից առաջացել և պաշտոնապես ընդունվել է գյուղի Ուրցաձոր անվանումը: 1921 թ. Ուրցաձորում բնակվել է 50 գաղթական ընտանիք, 1933 թ. Մարտունու շրջանի գյուղերից վերաբնակվել են 5–6 ընտանիք, 1949–1958 թթ. Մարտունու Ատդաշ գյուղից՝ 30 ընտանիք (արմատները մշեցիներ են): Ուրցաձորում վերաբնակվածները աչքի են ընկնում ապուրպապերից ավանդված վարք ու բարքի կանոնների պահպանմամբ, բառ ու բանի իմացությամբ: Գրառել ենք հարսանեկան, օրորոցային երգեր, հանգավոր ասելուկներ, գվարճապատումներ, մեկ միավոր հեքիաթ: Հեքիաթները մոռացության են մատնվել, իսկ ասության թանաքային թանաքային որոշ տեսակներ՝ առած-ասացվածքները, անեծք-օրհնանքները, ոճերը, դարձվածքները շարունակում են կայուն տեղ գրավել բանահյուսական երկացանկում: Կրինակ, Սիսավան տեղանունը տարբեր կերպ են ստուգաբանում. Ոմանք այն Սիս լեռան հետ են կապում, ավանը որպես բնակավայր նշելով: Վանեցիներն էլ այն Սիս և Վան անվանաձևերի միացմամբ են պայմանավորում, քանի որ հիշյալ գյուղում վանեցիները մեծամասնություն են կազմում:

Տեղավայրն աչքի է ընկնում բանահյուսական տարաբնույթ ժանրերի և ազգագրական նյութերի կենցաղավարմամբ: Նյութերում պահպանված է հիմնականում Վանի բարբառը: Գրառել ենք հանելուկներ, հանգավոր ասելուկներ, առած-ասացվածքներ, գվարճախոսություններ, ժողովրդական երգեր, հուշապատումներ: 1938 թ. Սիսավանում ծնված, արմատներով վանեցի Վազգեն Հարությունյանի ներկայացրած «Վանեցու նորօրյա ողբը» նվիրված է Վազգեն Սարգսյանին: Ուշագրավ է, որ վերարթնացել է վիպաքնարական երանգավորմամբ՝ իրական եղելության վրա հորինված մի երգատեսակ, նվիրված անվանի մարդու ողբերգական վախճանին: Ստեղծագործողի կողմից երգը կոչվել է «Վանեցու նորօրյա ողբ», ստորև այն ներկայացնում ենք ամբողջությամբ.

Հմեն դեխեն էկան խասան,
Բերին դեղ, բալասան,
Չոքան, լացին, Ասոված կանչին,
Չելավ փրկում Վազգեն բալին,
Խազար ափսոս իգիթ բալին.
Նա էլ դարման էլավ Կարեն աղին,
Խազար ափսոս շինարար բալին.
Վայ Նաիրի, քո խոր տունն ավիրեր,
Վայ վավելեր, վայ վավելեր,
Քու պես սև օձ չըվաստրկեր,
Վայ Նաիրի, քո մոր ծնունդ չորներ
Որ քեզ պես սև օձ չծներ,
Վայ, վավելեր, վայ վավելեր...

Իր ձևով հիշյալ հորինվածքը նման է «Մոկաց Միրզա» միջնադարյան երգին: Հիշենք «Հազար ափսոս Մոկաց Միրզեն» կրկնակը համանուն վիպերգից: Ուշագրավ է, որ վիպական ոգին մեր օրերում էլ նորօրյա ստեղծագործող անհատի մտքին ու հոգուն նոր թռիչք է հաղորդել: Տարածաշրջանում՝ հատկապես վանեցիներով բնակեցված գյուղերում, լայն տարածում է գտել նրանց ժլատության մասին հորինված զվարճապատումները:

Ստորև ներկայացնում ենք մեր գրառումներից հետևյալ նմուշները. «Երբ որ հարևանը պարտքով հաց ա վերցնում, չի վերադարձնում, տատա ասում էր. «Այ բալա, ստեղ Կարմիր խաչ ի՞նչ, ինչ ի՞նչ»: Աղջիկը զանգում ա ընկերոջը, տատն ա վերցնում հեռախոսը, աղջիկն ասում ա. — Բարև տատի ջան. տատը հարցնում ա. «վո՞վ ի». ասում ա. Ձեր թոռի ընկերուհին ա». Տատն ասում ա. «Ախար, աղջիկ տղուն հի՞նչ ընկեր» ... «Տատն էթում ա ատամնաբուժարան, բժիշկը հարցնում ա, ո՞ր ատամդ ա ցավում»: Տատն ասում ա. «Բալա ջան, մեռնիմ քրզի, ատամնաբուժը դու ես, ինձնից կհարցնու»: Տատը էթում ա բժշկի, բժիշկն ասում ա. «Անալիզ պիտի տաս: Տատը ասում ա. Մրոնիմ քրզի անալիզն ի՞նչ բան ա, բժիշկը բացատրում ա, տատը ասում ա. Ամոթ ա ստեղ ո՞նց տամ: Բժիշկն ասում ա. — Գնա տուն, բեր: Մի շաբաթ անց երեք կիլոյանոց բանկով էթում ա. Բժիշկն ասում ա. «Խի՞ ես էդքան շատ բերել, ասում ա, «Բալա ջան, քու փայր վերու, մնացածը կտանեն տուն»:

Գրառել ենք նաև երեխա խաղացնելու երգեր և շուտասելուկներ. դրանք առավել տեսանելի դարձնելու նպատակով ներկայացնում ենք յուրաքանչյուրից մեկական նմուշ:

Տան տանե	
Տան սին ասեմ,	Լեզկցի,
Ռես, քու խարսին ասեմ,	Ոտներ ցցի,
Քու խարս թող կտուր չէներ,	Գետընցի ...
Իմ տղեն աչքով չաներ:	

Մեր գրառումներում տեղ են գտել նաև հանգավոր քառյակներ:
Ստորև ներկայացնում ենք մեկ նմուշ.

Վանեցիք շարան-շարան,
Եկան Երևանի ճաշարան,
Ուզեցին Վանա ժածիկ,
Մեկ էլ՝ Երևանի տոժժիկ:

Գրառել ենք մեկ նմուշ քառատող. երեխային լողացնելիս մայրն ասում էր.

Ջուրն էն ջրեն,
Աստված ա մեր կայնե վերև,
Սրտին սուն տուր,
Աչքին քուն տուր իմ բալային:

Գրառումներում տեղ են գտել երեկոյան և առավոտյան՝ առ աստված հղած հետևյալ աղոթքները.

Հայր Սուրբ, որդին Աստծո,
Գիշեր մեզ տեր փրկե բոլոր վտանգներեն,
Հրեշտակ դրկե, որ մեզ հսկե,
Մինչ առտու նորեն:

Առավոտվա աղոթքը. այն «Հայր մեր» աղոթքի՝ ժողովրդի կողմից հորինված մի տարբերակի յուրատիպ դրսևորում է.

Հայր Սուրբ, աղաչում եմ,
Տուր իմ գավակներին
Առողջություն, իմաստություն և հաց,
Մի տար նրանց փորձության,
Այլ փրկե մեզ չարեն:

Մեր այցելած գյուղերից իր ինքնատիպությամբ աչքի էր ընկնում Տափերական գյուղը: Գյուղի փողոցները քաղաքատիպ կենցաղին բնորոշ նշանավոր մարդկանց անվանումներով են կոչել. Պարույր Սևակի, Ավետիք Իսահակյանի, Շառլ Ազնավուրի, Սուրեն Սպանդարյանի, Արցախի, Հովհաննես Իսակովի, Գայի, Թաթուլ Կրպեյանի, Մինթե Մելքոնյանի, Տարոնի, Հովհաննես Այվազովսկու, Թամանցիների, Կոմիտասի, Եղիշե

Չարենցի, Աղասի Խանջյանի, Միքայել Նալբանդյանի, Հովհաննես Բաղրամյանի, Կիլիկիայի, Կամոյի, Մեսրոպ Մաշտոցի, Դանիել Վարուժանի, Հրաչյա Ներսիսյանի, Հակոբ Պարոնյանի փողոց: Ժողովուրդն այդ գյուղն անվանել է «Փոքր Փարիզ»:

Գյուղը քաղաքատիպ ապրելակերպի որոշակի առանձնահատկություններով տարբերվում է մյուսներից:

Ստորև ներկայացնում ենք հիշյալ գյուղից՝ Տափերականից, մեր կողմից գրառված հետևյալ մանրապատումները.

Հարսը շուկայից գալիս ա առևտուր արած: Կեսուրին գնած ապրանքները ցույց ա տալիս ու ասում. Էս հազար, էս հազար, պապին զարմացած ասում ա. «Էս ա ինչ ի, վեր խազար մանե՞ր ա. խազար իրան խայտառակ էրավ»:

Տարածված էր նաև մականուններով կոչելու սովորույթը. Պիստոն Շուշան, Քյամալ Գազո, Գամբո Ներսես, Չիման Ռուրո, Ապեր Քյալաշ, Շլանգ Արտո: Տարածաշրջանում տարածված են առած-ասացվածքները. ստորև ներկայացնում ենք դրանցից մեկ նմուշ. «Ամեն Բաղդադի շալ քըցող բաջի չէ, ամեն փափաղ դնող հաջի չէ»:

Բանահյուսական, մասամբ նաև ազգագրական նյութերի գրառումները վկայում են, որ բանասացները հիմնականում տեղական, մասամբ նաև համահայկական մշակութային արժեքների կրողներն ու փոխանցողներն են:

БЫТОВАНИЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ И ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ В ВЕДИЙСКОМ РАЙОНЕ

Светлана Варданян, Асмик Маргарян

Резюме

Статья посвящена результатам фольклорных и этнографических исследований, проведенных в Ведийском районе. Первостепенной задачей наших исследований было выявление этнического состава, духовно-культурных ценностей данного региона. В записях отражены различные наименования района (Веди, Вити, Вайды, Эдия). Данный район до сих пор выделяется бытованием фольклорно-этнографических материалов. Идущие из глубины веков, они сохраняются по сей день.

Ключевые слова: этнический состав, культура, Араратский район, Ведийский регион, традиция, верование.

FOLKLORE AND ETHNOGRAPHIC MATERIALS IN THE VEDI REGION

Svetlana Vardanyan, Hasmik Margaryan

Summary

The aim of the article is to present the results of the scientific mission carried out in the Ararat region. One of the primary goals of our mission was to discover and document the important material sources related to the ethnic composition and the spiritual culture values of the region. Before we discuss our findings, we review the changeable historical situations of the region. We also touch upon the various denominations of the region (Vedi, Vidi, Vihi, Vaydy, Edia).

The region is unique by the continuity of its oral and folklore tradition, as the narrators still retain centuries-old traditions of stories and conversations, the diction, their habits and morals.

Keywords: ethnic composition, culture, Ararat province, region of Vedi, tradition, belief.